

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Пантелеймон Куліш, поза сумнівом, одна з найбільш помітних фігур в українській інтелектуальній історії. Здавалося б, максимально відособлений мислитель, який стояв на узбіччі всіх головних течій в українському інтелектуальному житті, він із надзвичайною виразністю сформулював низку центральних проблем української думки, проблем, які згодом порушувалися людьми діаметрально протилежних світоглядних і політичних орієнтацій.

Про П. Куліша вже написано багато праць, різних за проблематикою, різновартісних за значенням. Історіографічну традицію започаткувала серія публікацій епістолярної спадщини П. Куліша в журналі “Киевская старина” (1897, 1898 pp.). Синтетичні праці про П. Куліша створили історик Д. Дорошенко [1], історик філософії В. Щурат [2], літературознавці В. Шенрок [3], О. Маковей [4] та В. Петров [5]. Особливо багато досліджень (більше ніж 200 праць) з’явилося в останнє десятиріччя. У більшості робіт фігура П.О. Куліша перетворюється на “одного з” банальних представників художнього ремесла, на “просто” літературного критика, “просто” етнографа, “просто” перекладача Шекспіра, “просто” представника суспільно-політичної думки середини XIX ст. Таке ставлення все міняє: неспокій життя і мислення перетворюється на ексцентричні дивацтва, долання міждисциплінарних перегородок – на непрофесійне графоманство, висота геополітичних роздумів – на малоросійщину. Не всі підходи до досягнення творчості П. Куліша були ефективними. Наприклад, безплідним було буквальне розуміння його творів, символічних фігур. Дослідники не враховували соціокультурну ситуацію середини та другої половини XIX ст., гостру боротьбу ідей у середовищі діячів українського національного руху.

Не привертала увагу дослідників і проблема становлення української нації в творчості П. Куліша. Свої зусилля вони концентрували передусім на вивченні біографії, з’ясуванні його поглядів на козацтво тощо. Вперше в українській історіографії дану проблему поставив Є. Нахлік [6]. Автор проаналізував розуміння П. Кулішем співвідношення понять “національна література” та “національна державність”, їх взаємовпливи та взаємозалежність. Є. Нахлік дійшов висновку, що важливим кроком до становлення нації модерного типу мало стати формування нової української літератури.

П.О. Куліш одним з перших в українській суспільно-політичній думці почав оперувати такими поняттями, як “етнографічна нація”, “політична нація”. Його теоретичні пошуки мали європейський контекст, де у філософській, історіографічній та публіцистичній практиці мислителів та громадських діячів XVIII-XIX ст. знайшла поширення розробка проблем розвитку етносу та нації – наприклад у Руссо, Гердера, Гегеля, Мацціні, Ранке.

Народження націоналістичних ідеологій у кінці XVIII – початку XIX ст., поява і розвиток національних рухів порушували принципово нові питання про природу таких явищ як “етнічність”, “національність”, “нація”. Інтелектуали, зокрема історики, філософи, політичні мислителі намагалися пояснити значення національного фактора, сформулювати теоретичні концепції націй, визначити їх роль у соціальному, культурному, політичному житті суспільства.

Проблеми які порушував П.О. Куліш у XIX ст., зокрема про формування української нації, про такі форми існування нації як “етнографічна нація” та “політична нація” не втратили своєї актуальності і сьогодні, коли вже в нових умовах відбувається процес утвердження української політичної нації.

Важливо визначити, що П.О. Куліш розумів під “політичною” та “етнографічною нацією”. Відзначимо, що в більшості випадків П.О. Куліш торкався питання походження української нації, сучасного її становища, механізмів націотворення не в своїх друкованих

працях, а в листах – до друзів та опонентів. Так, у листі до М. Білозерського (1863 р.) П.О. Куліш зачепивши питання про сучасний стан української нації, заявив, що українці складають націю “в розумінні етнографічному, але аж ніяк не в політичному” [7.-С.128]. З листа видно, що П.О. Куліш необхідними атрибутами політичної нації вбачав наявність громадської думки в суспільстві та його соціальну структурованість. Далі в листі, розвиваючи свою думку про неполітичність української нації, П.О. Куліш говорить, що українське суспільство ще не прийшло до “осознания своей политической задачи” [7]. У цьому листі П.О. Куліш не пояснював, що він має на увазі, коли говорить про “політичні завдання” українського суспільства. Але в іншому листі, до ідеолога слов’янофільства С. Аксакова, П.О. Куліш висловився вельми відверто. Говорячи про політичне майбутнє українців та росіян, П.О. Куліш заявив, що воно не може бути спільним, і що головним завданням українців є усвідомлення необхідності створення власної держави [8.-С.704-706].

Щодо своєї оцінки української нації як неполітичної, то, на нашу думку, значною мірою П.О. Куліш був правий – соціальна структура українського суспільства була неповною, була відсутня еліта, яка могла б висувати пріоритетні напрямки розвитку, формулювати “політичні завдання”, не існувало національно свідомої буржуазії.

У листі до дружини від 5 березня 1864 р. П.О. Куліш писав, що навіть у випадку розпаду Російської імперії, в Україні не буде шансів утвердитися як незалежній державі, вона ризикує стати “игралищем соседних наций” [7.-С.154]. Потрібно спершу підготувати націю до сприйняття ідеї про незалежність шляхом копіткої, буденної праці. Тому П.О. Куліш вважав, що потрібно всі зусилля інтелігенції направити в русло культурництва, яке було спрямоване на формування української політичної нації.

Для П.О. Куліша “політична нація” – це нація, яка має повну соціальну структуру, і перш за все – це нація, яка має свою еліту – “національне верховіття”. Причому для П.О. Куліша еліта – це не тільки інтелігенція, а й чиновники, адміністратори. Тому у своїй діяльності П.О. Куліш особливу увагу приділяв так званому “сословию панскому”. І в цьому П.О. Куліш був самотнім, оскільки пануюча на середину ХІХ ст. ідеологія народництва, в особі її прибічників в українському національному русі М. Костомарова та В. Антоновича, ігнорувала “панів” і не допускала їхньої можливої участі у національному відродженні, наголошуючи натомість на виключній ролі та можливостях селянства.

У 1862 р. П. Куліш виступає з публіцистичною статтею “Украинофилам” [9], де гостро критикує народницьку ідеологію за її обмеженість. Він наголошував, що романтизоване ставлення до селянства призведе не тільки до теоретичних, але й до практичних помилок. По-перше, Куліш вважав неприпустимим, що народники вимагають від письменників, поетів писати лише про селянство. “Фатальна крайність! – писав Куліш. – Вона була причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної та малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізольованості нашої громади народолюбців” [9.-С.425]. Він риторично запитував: “Література, яка зображує лише одну сторону життя – та ще при цьому в ідеальному її розумінні – йде вірним шляхом до подальшого свого розвитку?” [9.-С.426]. Звичайно, вимога писати лише про селянське життя сковувала творчу свободу й обмежувала інтелектуальні обрії української літератури, та й взагалі культури. Стаття “Украинофилам” – це своєрідний бунт Куліша, який вимагав право бути вільним інтелектуалом, творити національну культуру, орієнтовану на кращі світові зразки, а не бути “ідеологом голоти”. “Поет, як індивідуальність, наділена в вищій мірі почуттям свободи, може і повинен вириватися за межі зачарованого кола, накресленого для нього оточуючими” [9.-С.430], – писав Куліш. Мало того, що народницька ідеологія вела до певного зниження стандартів українського інтелектуального життя, концентруючи всю увагу на житті селянства, вона обмежувала потенційну соціальну базу українського національного руху, що тільки розгортався. Ідеологи народництва ніби не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без власного “експлуаторського класу”. П.О. Куліш писав, що якби не “крайнощі народолюбців”, то стан панів, або як би ми його не назвали, позначив би свою здатність до участі у національному нашому відродженні

набагато виразніше” [9.-С.427]. Критика П.О. Кулішем практичної площини народницької ідеології була вельми конструктивною, адже “народолюбці” відштовхували від української справи поміщиків, чиновників, і, таким чином, не могли скористатися їхнім економічним впливом, політичними зв’язками та адміністративним досвідом.

Що ж до того, як розумів П.О. Куліш “етнографічну націю”, то можемо припустити, що його уявлення принципово не відрізнялися від тих, що побутують зараз в західноєвропейській традиції по відношенню до “етнічної групи” [10;11;12]. Тобто “етнографічна нація” за П.О. Кулішем – це група населення, яка має певні спільні риси у побуті, розмовляє на споріднених діалектах однієї мови, має слабо виражену національну свідомість.

П.О. Куліш мислив “етнографічну націю” як фундамент для формування “політичної”, перша, внаслідок націотворчої діяльності еліти, неодмінно виростає з другої. Отже, П.О. Куліш був близьким до деяких сучасних концепцій формування націй, які наголошують на виключній ролі діяльності еліт у формуванні націй [12].

Стаття Куліша залишалася без відгуку в українському суспільстві. У чому ж причина? Напевно, що не в стилі, не гострих, некоректних висловах, незугарних нотках П. Куліша: їх не було в цій статті, вони з’явилися пізніше.

Причина полягала в іншому. Критика народницької ідеології Кулішем була спрямована в саме серце новітньої української ідеології – у її козацький міф. Доводячи згубність козацьких рухів для розвитку культури, а в перспективі і для відбудови української державності, Куліш намагався створити нову ідеологію, в серцевині якої знаходилася державницька традиція Київської Русі. Звернення П. Куліша до державницької традиції Київської Русі було не випадковим. У примітці до поеми “Куліш у пеклі” він писав: “Отечество наше – древня Русь Київська, родоначальниця Русі Московської, так як староруська мова родоначальниця мови й письменності – спершу польської, а потім і московської” [13.-С.658].

П. Куліш постійно апелював до “слави древньої” княжих часів, він шукав основу національному відродженню у княжій добі. В уявленні П. Куліша державотворча традиція і культурна спадщина Київської Русі – то надійна основа для повноправного національного відродження Старої Русі (України), здобуття нею рівноправного становища серед сусідів, окультурення її і виходу на простори світової цивілізації: “І вклонимось чолом великославним, / і зробимось в Слов’янстві рівноправним народом, як бували в оний час” [14.-С.545].

Символічними взірцями для майбутніх творців української держави П. Куліш зобразив не тільки давньокиївських князів (“Олегів, Ігорів, Мстиславів, Братиславів”), але і російських царів – Петра I і Катерину II. Як вважав Є.Маланюк: “Всі ті імена – то символи., псевдоніми державотворчих факторів. Уживаючи тих “символів”, Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого “українством” поняття” [15.-С.116].

Про те, що в Кулішевих поезіях ідеалізовані образи Петра і Катерини спроектовані на дійсність XIX ст. і перетворені на символічні чинники українського державотворення, свідчать афористичні висловлення у віршах “Гімн єдиному цареві”, “Петро да Катерина”, “Двоє предків”. Звертаючись до української інтелігенції, яка, на його думку, повинна перейняти від “просвічених монархів” естафету державотворення, поет відзначив: “Тепер ми всі царі, що землю осягли. / Під вічне скипетро науки да культури... / Смир’яймо мужиків і можновладців диких: / Бо предки нам свій ум державний завіщали” [16.-С.416].

А в “Гімні єдиному цареві” Куліш виразив свою віру в те, що Україна здобуде державність, спроможеться на власних державотворців, таких як Петро I: “Не розбавком – яйцем здоровим буде / Замолена, затуркана Вкраїна, / ... І славная Олегова столиця / Премудрого Петренка привітає”.

Не відчувачи адекватної реакції з боку громадськості на свої зусилля, П. Куліш не зупиняється перед інтелектуальною провокацією, змінюється тон Кулішевих творів. Замість

зважаєності приходить роздратованість, некоректність: творчість Шевченка – це “напівп’яна муза”, Костомаров – “історик-козакоман”. Взятись розвінчувати козацький міф, Куліш не міг не зачепити фігуру Т. Шевченка, одного з головних творців цього міфу. Це досить точно відзначив І. Франко у своїй рецензії на “Хутірську поезію” П. Куліша [17.-С.161-179]. “Коли Шевченко ридас, – писав Франко, – згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов віддати усякого віку половину, щоб їх не забути, д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість” [17.-С.164]. І. Франко дуже болісно реагував на критичне переосмислення П. Кулішем ролі козацтва в історії України. Говорячи про вірш П. Куліша “До рідного народу” (1882 р.), в якому є такі рядки: “Народе без пуття без честі і поваги, / Без правди у завітах предків диких, / Ти, що постав з безумної одваги гірких п’яниць і розбишак великих...”, обурений такими гострими словами, Франко дивується, “як д. Куліш, історик, міг написати таку нісенітницю, що цілий народ міг постати з чистіс п’яної одваги” [17.-С.166]. І. Франко чомусь не зважає на особливості жанру, в даному випадку поетичного, не враховує те, що у вірші викладалося не історична концепція, а викладене метафорично, потрібно визнати у досить гострій формі, розуміння Кулішем сучасного йому стану українського народу. Така нещадна, зумисне перебільшена, навіть принизлива національна самохарактеристика була не лише дошкульною констатацією Кулішем його багаторічних спостережень і вражень від співробітництва з українськими колегами, а й спонукала до активної сподвижницької праці на терені національної культури.

Велику увагу приділяв П.О. Куліш проблемам, пов’язаним з функціонуванням української мови.

На початку 60-х років XIX ст. активність П.О. Куліша була пов’язана головним чином з виданням щомісячного журналу “Основа”. “Основа” отримала гарячий відгук у середовищі української молоді патріотичних переконань [18]. У центрі уваги її публіцистів, насамперед П.О. Куліша, було завдання формулювання особливої української ідентичності, увага до питання про самостійність української мови, до історії українського народу, а також до проблеми національного характеру [19.-С.135].

Прагнення до емансипації мови, до перетворення її з переважно народного діалекту в стандартизовану, розвинуту літературну мову з боку П.О. Куліша не було випадковим. Це було типовою рисою національних рухів в Центральній і Східній Європі [11]. Європейський контекст XIX ст. демонстрував, що утвердження єдиної мови “високої культури” було загальною тенденцією і, очевидно, необхідною передумовою консолідації, інтеграції етнічного масиву в націю.

Приклад роботи з утвердження “мови високої культури” – перекладацька діяльність Куліша. Звернення П. Куліша до перекладання зумовлене його переконанням у тому, що тільки через творче засвоєння кращих зразків світової культури український народ може стати врівень із найрозвиненішими народами світу. П. Куліш зробив повний український переклад Біблії, переклав багато творів Шекспіра, Байрона, Гете, Шіллера, Скотта.

Як не дивно, сам факт перекладів дістав справжню відсіч з боку М. Костомарова [20.-С.223-232]. Він вважав, що “теперішнє становище південноруської мови таке, що на ньому повинно творити, а не перекладати, і взагалі навряд чи доречні переклади письменників, котрих кожний інтелігентний малорус прочитає на російській мові, котра давно вже стала культурною мовою всього південно-руського краю...” [20.-С.228]. На цю теорію “общерусского языка”, яку використовувала згодом російська адміністрація для придушення українського культурного життя, Куліш відповідає своєю теорією староруської мови. Куліш намагався створити українську літературну мову, як органічний синтез сучасної йому мовної народної стихії та книжної традиції Давньої Русі.

Діяльність П. Куліша проходила в складних умовах становлення і розвитку національної свідомості. В умовах зростання національного руху відбулося розходження Куліша з українським громадянством. Це розходження мало своїм підґрунтям невдоволеність П. Кулішем пануючою народницькою ідеологією, превалюванням

“козацького міфу”, з одного боку, і не розуміння тодішньою українською елітою справжніх намірів, ідей Куліша – з іншого.

У цілому постать П. Куліша вирізняється на фоні його сучасників самостійністю позиції, а також здатністю її сміливо висловлювати та захищати. Діяльність П. Куліша будила українську суспільну думку, окреслювала нові перспективи українського національного руху. Він пов’язував успіх формування української політичної нації з розширенням та зміцненням соціальної бази українського національного руху, досить реально визначав перешкоди на цьому шляху.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Лейпціг, 1922.
2. Щурат В. Філософічні основи творчості П. Куліша. – Львів, 1922.
3. Шенрок В. Пантелеймон Александрович Кулиш: Биографический очерк. – К., 1900.
4. Маковей О. Панько Олелькович Куліш. – Львів, 1900.
5. Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. творчість. – К., 1929.
6. Нахлік Є. Нація – література – державність: погляд П. Куліша // Пантелеймон Куліш: Матеріали наукової конференції. – К., 1994.
7. Листи П. Куліша до М. Білозерського. – К.; Львів, 2001.
8. Письма П.А. Кулиша к С.Т. Аксакову // Русская старина. – 1904. – №3.
9. Кулиш П. Українофилам // Пам’ятки суспільної думки України XVIII-XIX ст. – Дніпропетровськ, 1996.
10. Армстронг А. Нації до націоналізму // Націоналізм: Антологія. – К., 2000.
11. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001.
12. Брас П. Змагання еліт і становлення націй // Націоналізм: Антологія. – К., 2000.
13. Куліш П. Дописки до поеми “Куліш у пеклі” // Куліш П. Твори. – К., 1998. – Т. 2.
14. Куліш П. Слівце до староруських народовиків // Куліш П. Твори. – К., 1998. – Т. 1.
15. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1967. – Т. 1.
16. Куліш П. Двоє предків // Куліш. Твори. – К., 1998. – Т. 1.
17. Франко І. Хуторна поезія П. Куліша // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – К., 1980. – Т.26.
18. Дудко В. Аудиторія журналу “Основа”: кількісний вимір // Київська старовина. – 2001. – №6.
19. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб., 2000.
20. Костомаров Н. П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Кн. 3.

SUMMARY

This article contains point of view of the outstanding Ukrainian thinker P. Kulish on the issues of foundation and development of the Ukrainian nation. The position of P. Kulish on the perspectives of transformation of the Ukrainian elite into political one through the aspect of his personal relations with his colleagues are analyzed. The views of P. Kulish on the social base of Ukrainian national movement are also cleared up.